

PAWEŁ TOKARSKI

Stiftung Wissenschaft und Politik (Berlin)

ORCID: 0000-0003-3730-5257

pawel.tokarski@swp-berlin.org

Francja Macrona a reformy strefy euro – więcej kontynuacji niż zmiany

Macron's France and Eurozone Reforms: More Continuity than Change

Słowa kluczowe:

strefa euro, Francja, EBC,
Emmanuel Macron

Keywords:

Eurozone, Euro Area, France,
ECB, Emmanuel Macron

Francja Macrona a reformy strefy euro – więcej kontynuacji niż zmiany

Przemówienie prezydenta Emmanuela Macrona na Sorbonie w 2017 r. zostało zinterpretowane jako nowa jakość w integracji europejskiej. Jednak w swoim kluczowym elemencie, jakim jest strefa euro, Francja Macrona jest raczej kontynuacją niż zmianą poprzedniej linii, na którą wpływają głównie: historyczne doświadczenia Francji w zakresie integracji walutowej, instytucji państwowych i gospodarczych, specyfiki i wyzwań własnej gospodarki. Wyzwania stojące przed francuską gospodarką i pogarszające się perspektywy gospodarcze będą ciążyły na stabilności strefy euro podczas drugiej kadencji Macrona. Brak większości w Zgromadzeniu Narodowym postawi pod znakiem zapytania możliwość kontynuacji kursu reform, ale także perspektywę wyboru proeuropejskiego następcy w 2027 r.

Macron's France and Eurozone Reforms: More Continuity than Change

President Emmanuel Macron's speech at the Sorbonne in 2017 was interpreted as a new quality in European integration. However, in its key component, the Eurozone, Macron's France is a continuation rather than a change of the previous line, influenced mainly by: France's historical experience with monetary integration, state and economic institutions, the specificities and challenges of its own economic system. The challenges facing the French economy, and the deteriorating economic outlook, will weigh on the stability of the euro area in Macron's second term. The lack of a majority in the National Assembly will put into question the possibility of continuing the reform course, but also the prospect of electing a pro-European successor in 2027.

Przemówienie Prezydenta Emmanuela Macrona na Sorbonie w 2017 r. było interpretowane jako nowa jakość w integracji europejskiej. Warto jednak zadać pytanie, czy Macron rzeczywiście próbował skierować integrację europejską, w szczególności w jej wymiarze gospodarczym, na nowe tory. W jej kluczowym komponentcie, jakim jest strefa euro, stanowisko Francji Macrona jest jednak raczej kontynuacją niż zmianą dotychczasowej linii.

Celem tego artykułu jest próba wyjaśnienia czynników, które wpływają na kształtowanie się interesów Francji wobec strefy euro. Główną tezę tego artykułu jest to, że francuskie stanowisko wobec reform strefy euro w okresie prezydentury Emmanuela Macrona jest zdeterminowane przez cechy oraz ograniczenia działania francuskiego modelu kapitalizmu. Do weryfikacji naukowej tej tezy posłuży szereg pytań badawczych. Pierwsze z nich dotyczy tego, jak wyglądały francuskie doświadczenia z integracją walutową w Europie i jakie są ich konsekwencje dla obecnego stanowiska tego kraju. Analiza tego zagadnienia zostanie przeprowadzona na podstawie dostępnej literatury. Drugie pytanie odnosi się do wpływu funkcjonowania systemu gospodarczego tego kraju i jego instytucji społeczno-ekonomicznych na preferowany przez Paryż kształt strefy euro. Trzecie pytanie dotyczy tego, jakie miejsce zajmowała problematyka strefy euro w planach przebudowy UE przez Emmanuela Macrona. Czwartą kwestią jest stosunek Francji do instytucji strefy euro, przedstawiony na przykładzie Europejskiego Banku Centralnego. Ostatnie pytanie dotyczy aktualnego miejsca problemu redenominacji (powrotu do własnej waluty) w dyskusjach publicznych w okresie prezydentury Emmanuela Macrona. Struktura artykułu odzwierciedla kolejność postawionych wyżej pytań.

Punktem wyjścia tej analizy jest teoretyczne podejście modeli/odmian kapitalizmu (*varieties of capitalism* – VoC), którego prekursorami byli Peter A. Hall i David Soskice oraz Bruno Amable¹. Publikacja ta stworzyła nowe ramy badawcze dla zrozumienia instytucjonalnych podobieństw i różnic pomiędzy gospodarkami na podstawie m.in. ładu korporacyjnego, elastyczności rynku pracy, relacji między firmami (konkurencja czy współpraca) czy

1 P. A. Hall, D. Soskice, *An introduction to varieties of capitalism*, [w:] *Varieties of capitalism. The institutional foundations of comparative advantage*, ed. P. A. Hall, D. Soskice, Oxford University Press, Oxford 2001; B. Amable, *The diversity of modern capitalism*, Oxford University Press, Oxford 2003.

negocjacji płacowych między pracownikami a pracodawcami². Na podstawie tych i innych wzbogaconych przez późniejszą literaturę cech badacze wyróżniają różne typy kapitalizmu, na przykład skoordynowane, śródziemnomorski lub liberalne gospodarki rynkowe³. VoC stanowi jeden z najbardziej dynamicznych kierunków badań we współczesnej ekonomii, który jest często wykorzystywany także w Polsce⁴. Zróżnicowanie modeli kapitalizmu w literaturze pojawia się jako częsty motyw wyjaśniający nie tylko genezę kryzysu w strefie euro, ale także odpowiedź na niego⁵. Literatura VoC zajmuje się nie tylko problemem wpływu architektury instytucji gospodarczych danego państwa na politykę makroekonomiczną, ale także zwraca uwagę na problemy dostosawcze, które występują w rezultacie pojawiania się szoków zewnętrznych. Te wyzwania są postrzegane jako nie tylko problem gospodarczy, ale także polityczny⁶. Problemy związane z dostosowaniem własnego systemu gospodarczego do funkcjonowania we wspólnym obszarze walutowym mają znaczny wpływ na stanowisko wobec jego stabilizacji i reform. Wobec ograniczonych możliwości zmiany własnego modelu kapitalizmu Francja, podobnie jak inne państwa strefy euro, próbuje wymóc zmiany w architekturze strefy euro.

Praca ta jest próbą wypełnienia pewnej luki w opracowaniach dotyczących kształtowania się stanowiska Francji wobec Unii Gospodarczej i Walutowej. W literaturze regularnie pojawiają się analizy na temat francuskiej polityki wobec integracji walutowej w Europie. Ważną część tej literatury stanowią prace porównujące stanowisko Francji z innymi państwami członkowskimi, w szczególności z Niemcami⁷. Jak do tej pory brak jest opracowań dotyczących prezydentury Emmanuela Macrona. Francja jest drugą co do wielkości gospodarką strefy euro, więc kształtowanie się jej sytuacji politycznej, gospodarczej i społecznej będzie miało ogromne znaczenie dla

2 P. A. Hall, D. Soskice, *An introduction...*

3 Zob. tabelę 1.

4 R. Rapacki i in., *Emerging varieties of capitalism in Central and Eastern Europe: A review*, Warsaw School of Economics, Warsaw 2018 (MPRA Paper, 90363).

5 P. A. Hall, *Varieties of capitalism in light of the euro crisis*, „Journal of European Public Policy” 2018, vol. 25, issue 1, s. 8, DOI: 10.1080/13501763.2017.1310278.

6 Tamże.

7 M. K. Brunnermeier, H. James, J.-P. Landau, *The euro and the battle of ideas*, Princeton University Press, Princeton 2016; P. Tokarski, *Divergence and diversity in the euro area. The case of Germany, France and Italy*, Berlin, May 2019 (SWP Research Paper), DOI: 10.18449/2019RP06.

stabilności strefy euro w najbliższych latach. Wydaje się, że tematyka tego artykułu ważna jest także z punktu widzenia Polski, która zobowiązała się do przyjęcia wspólnej waluty.

Francja a integracja walutowa w Europie

Motywy integracji walutowej miały w dużej mierze charakter ekonomiczny. Konkurencyjne, otwarte gospodarki europejskie skorzystały na zminimalizowaniu lub wyeliminowaniu wahań kursów walut. Na przykład podczas Wielkiego Kryzysu w latach 30. polityka konkurencyjnych dewaluacji doprowadziła do całkowitego załamania się międzynarodowego systemu finansowego, co przyczyniło się w głównej mierze do długiej i głębokiej recesji. Z doświadczeń tych kraje europejskie wyciągnęły taki wniosek, że ściślejsza współpraca w kwestiach monetarnych przynosi wspólne korzyści.

Zarówno Francja, jak i Niemcy odegrały decydującą rolę w integracji walutowej. Ten obszar od dawna ma szczególne znaczenie dla Paryża. Po II wojnie światowej miał być on środkiem na drodze do zwalczania hegemonii walutowej, najpierw amerykańskiej, a potem zachodnich Niemiec⁸. System z Bretton Woods, który dawał USA kontrolę nad podażą globalnej waluty, widziany był z Paryża jako dający Waszyngtonowi zbyt dużą przewagę konkurencyjną⁹. Paryż podejmował wiele prób zmierzających do stworzenia alternatywy dla amerykańskiego dolara i pogłębienia współpracy walutowej w Europie. Pierwsze pomysły integracji walutowej pochodziły z Francji. Już pod koniec lat 60. francuski wiceprzewodniczący Komisji Europejskiej odpowiedzialny za sprawy gospodarczo-finansowe Raymond Barre zaproponował zwiększenie integracji polityk gospodarczych i walutowych¹⁰. Z kolei tzw. raport Wernera z 1970 r., opierający się na pomysłach Barre'a, zakładał powstanie wspólnej waluty w dwóch etapach, czemu

8 K. Dyson, *EMU, political discourse and the Fifth French Republic: Historical institutionalism, path dependency and 'craftsmen' of discourse*, „Modern & Contemporary France” 1999, vol. 7, issue 2, s. 179–196, DOI: 10.1080/09639489908456485.

9 Zob. B. Eichengreen, *Exorbitant privilege. The rise and fall of the dollar and the future of the international monetary system*, Oxford University Press, Oxford 2011.

10 *The first and second Barre Plans*, „CVCE” [online, dostęp: 27 VI 2022]: <<https://www.cvce.eu/en/recherche/unit-content/-/unit/ba6ac883-7a80-470c-9baa-8f95b8372811/f4696168-70cb-43d6-a191-364db2a894a6>>.

przeszkodziły kryzysy dolarowy i naftowy¹¹. Stworzenie wspólnej waluty było postrzegane przez Francję jako naturalna konsekwencja projektu jednolitego rynku, którego funkcjonowanie byłoby problematyczne, gdyby nie wyeliminowano jego segmentacji wynikającej z fluktuacji kursów walutowych. Szczególnie dla wspólnej polityki rolnej skutki uboczne wahań kursów walutowych, które zmuszałyby do ciągłych renegocjacji płatności, były postrzegane przez Francję jako ważny powód ściślejszej integracji walutowej¹². Wydaje się jednak, że głównym celem Francji była chęć wywarcia wpływu na politykę pieniężną niemieckiego Bundesbanku. Przed powstaniem waluty euro w ramach Europejskiego Systemu Walutowego (ESW) inne banki centralne, w tym Banque de France, podążały za decyzjami Bundesbanku dotyczącymi polityki pieniężnej. Niemiecki bank centralny realizował oczywiście politykę pieniężną, która leżała w interesie gospodarki Niemiec, a nie innych państw europejskich. Francuska waluta była chronicznie słaba i politycy francuscy byli regularnie zmuszani do zwracania się do Niemiec o dostosowanie polityki monetarnej w ramach ESW¹³. Podobnie jak Włochy, Francja musiała utrzymywać wysokie stopy procentowe, aby ustabilizować kurs walutowy, co miało negatywny wpływ na wzrost gospodarczy i tworzenie miejsc pracy. Stworzenie wspólnej waluty pozwoliło wyeliminować te problemy, jednak pojawiły się nowe wyzwania. Obecnie w strefie euro występują silne podziały, które utrudniają osiągnięcie porozumienia w kwestii dalszej integracji. Są one efektem niepełnego charakteru Unii Gospodarczej i Walutowej, szoków zewnętrznych oraz różnic w interesach państw, które przyjęły wspólną walutę, które wynikają ze specyfiki funkcjonowania ich systemów gospodarczych.

Francuski system gospodarczy pod presją

Specyfika danego systemu gospodarczego jest ważnym wyznacznikiem stosunku wobec integracji walutowej. Patrząc z perspektywy typologii

- 11 *The Werner report – drafting and attempts at implementation (1970–1974)*, „CVCE” [online, dostęp: 28 VI 2022]: <<https://www.cvce.eu/en/education/unit-content/-/unit/d1cfaf4d-8b5c-4334-ac1d-0438f4a0d617/5977e199-4004-4b78-bafe-7188aofd72a6>>.
- 12 V. Caton, *France and the politics of European Economic and Monetary Union*, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2015, s. 6.
- 13 Tamże, s. 8.

systemów gospodarczych¹⁴, ten francuski posiada szczególne cechy i sytuuje się pomiędzy systemami skoordynowanych (CME) a śródziemnomorskich gospodarek rynkowych (MME) (tabela 1). Kraje CME i MME przywiązują różną wagę do niezależności instytucji. W gospodarkach MME istniała długa tradycja zaangażowania banków centralnych we wspieranie polityki gospodarczej rządu. We Francji dopiero reformy z 1993 r. umożliwiły formalne uniezależnienie się banku centralnego od władzy wykonawczej¹⁵. Innym ważnym aspektem są różnice w myśleniu o gospodarce. Poglądy gospodarcze we Francji są skrajnie różne od ordoliberalizmu, który w dalszym ciągu jest punktem wyjścia w debatach ekonomicznych w Niemczech. Różnice w strukturze terytorialnej i w myśleniu ekonomicznym powodują inne postrzeganie roli państwa w systemie społeczno-gospodarczym. W CME państwo jest definiowane jako „umożliwiająca”, ponieważ jego celem nie jest arbitraż między podmiotami gospodarczymi, ale raczej ułatwianie im działalności. Z kolei w MME państwo jest definiowane jako „wywierające wpływ”, ponieważ ma tendencję do bezpośredniego ingerowania w interakcje i zdolności produkcyjne podmiotów gospodarczych, gdy uzna to za stosowne¹⁶.

Tabela 1. Zróżnicowanie systemów gospodarczych wybranych państw strefy euro

Skoordynowane gospodarki rynkowe (<i>coordinated market economies – CME</i>)	Śródziemnomorskie gospodarki rynkowe (<i>Mediterranean market economies – MME</i>)	Liberalne gospodarki rynkowe (<i>liberal market economies – LME</i>)
Niemcy, Austria, Belgia, Holandia, Finlandia, (Francja)	Włochy, Hiszpania, Portugalia, Grecja, (Francja)	Irlandia
Zorientowane na eksport. Podmioty krajowe koordynują swoje działania. Państwo działa jako pomocnik	Przed przyjęciem euro dewaluacja jako sposób na zwiększenie konkurencyjności. Państwo jako wywierające wpływ	Państwo ogranicza swoją rolę do ustalania zasad i rozwiązywania konfliktów. Wykonywanie przepisów jest często powierzane specjalnym organom lub agencjom

Opracowanie własne na podstawie: P. A. Hall, D. Soskice, *An introduction...*; V. A. Schmidt, *Bringing...*

- 14 Nazywane także odmianami lub modelami kapitalizmu (*varieties of capitalism*).
- 15 D. Howarth, *Bank of France. The challenge of escaping politicization*, [w:] *Central banks in the age of the euro. Europeanization, convergence, and power*, ed. K. Dyson, M. Marcussen, Oxford University Press, Oxford 2009, s. 111–129.
- 16 V. A. Schmidt, *Bringing the state back into the varieties of capitalism and discourse back into the explanation of change*, 2007 (Center for European Studies Working Paper Series, 152).

Podkreślanie szczególnej roli państwa w systemie gospodarczym jest jedną z najważniejszych cech francuskiego podejścia. Jest to myślenie, które ma długą tradycję wynikającą z centralizacji państwa, której początki sięgają czasów króla Ludwika XIV (1638–1715)¹⁷. Szczególna rola zarządzanego w sposób scentralizowany państwa w gospodarce jest widoczna w poziomie wydatków publicznych w stosunku do PKB, który w 2020 r. wynosił 60,4 proc. i był najwyższy spośród wszystkich krajów OECD¹⁸. Jest to jedna z głównych różnic w stosunku do modelu gospodarki niemieckiej, w której poziom wydatków rządowych w stosunku do PKB wynosi 50,8 proc.¹⁹

Wysoki poziom zaangażowania państwa w procesy gospodarcze nie jest niczym złym z definicji. Taki model sprawdza się w państwach nordyckich, te jednak mają wiele cech, które czynią zaangażowanie państwa efektywnym: m.in. wysoką innowacyjność, efektywny sektor publiczny, niezależność mediów, niski poziom korupcji czy skuteczny system edukacji. W przypadku braku tych cech, co widoczne jest na przykładzie Francji, zbyt wysokie zaangażowanie państwa w gospodarkę niesie ze sobą wiele zagrożeń. Po pierwsze, wzrasta ryzyko nieefektywnej alokacji zasobów. Po drugie, mnożą się grupy społeczne, które angażują się w poszukiwanie renty (ang. *rent seeking*). Po trzecie, gdzie państwo odgrywa większą rolę redystrybucyjną, z reguły istnieje duża liczba aktorów krajowych, którzy nie są zainteresowani zmianą *status quo*. Poza tym Francja jest aktywnym akcjonariuszem największych przedsiębiorstw. Jest to o tyle problematyczne, że rząd staje się w ten sposób współodpowiedzialny za sytuację finansową tych firm, a także za ich ochronę przed przejęciem przez podmioty zagraniczne. Rozrośnięty sektor publiczny wpływa też negatywnie na stabilność finansów publicznych. W grudniu w 2021 r. dług publiczny we Francji wynosił około 113 proc. w stosunku do PKB²⁰.

We Francji myślenie o gospodarce skupia się najczęściej na stronie popytowej, co w debacie publicznej często przejawia się w dyskusji na temat

17 Szerzej na ten temat: M. K. Brunnermeier, H. James, J.-P. Landau, *The euro and the battle of ideas*, Princeton University Press, Princeton 2016.

18 OECD, General government spending (indicator), „OECD Data” [online], 2022 [dostęp: 26 VI 2022]: <<https://data.oecd.org/gga/general-government-spending.htm>>.

19 Tamże.

20 *Country list government debt to GDP*, „Trading Economics” [online, dostęp: 28 VI 2022]: <<https://tradingeconomics.com/country-list/government-debt-to-gdp>>.

siły nabywczej obywateli (fr. *pouvoir d'achat*). Jednym z głównych postulatów tzw. ruchu żółtych kamizelek (fr. *Gillettes jaunes*) było właśnie zwiększenie siły nabywczej, dla której zapowiedziane podwyżki cen paliw potraktowano jako ogromne zagrożenie²¹. Duży wpływ na debatę na temat polityki gospodarczej oraz jej polaryzację we Francji wywiera także ideologia. Było to szczególnie widoczne pod koniec drugiej tury wyborów parlamentarnych, gdy kwestie polityki gospodarczej wysunęły się na czoło dyskusji. W specjalnym liście ponad trzystu francuskich ekonomistów poparło propozycje gospodarcze lewicowego bloku NUPES, m.in. obniżenie wieku emerytalnego do 60 lat. Jako jeden z najważniejszych celów ekonomiści zadeklarowali walkę z neoliberalizmem²². Taki cel polityki gospodarczej może być zaskakujący w państwie, gdzie poziom wydatków na cele społeczne jest najwyższy spośród wszystkich państw OECD²³.

Warto także dodać, że w ostatnich latach istotnym czynnikiem mającym wpływ na kształtowanie polityki gospodarczej jest utrzymujący się brak zaufania do tradycyjnej klasy politycznej czy wysokie niezadowolenie społeczne z sytuacji gospodarczej w kraju. Miało to wyraz m.in. w protestach tzw. ruchu żółtych kamizelek czy w niskiej frekwencji wyborczej. Należy tu zaznaczyć, że mimo wielu wyzwań polityki gospodarczej, przed którymi stoi Francja (m.in. nadmierne zadłużenie publiczne i prywatne, konkurencyjność, otoczenie regulacyjne, sektor ochrony zdrowia czy zielona i cyfrowa transformacja), oraz mimo przejścia przez najgłębszą recesję od czasów drugiej wojny światowej, którą spowodowały obostrzenia w reakcji na pandemię COVID-19, sytuacja gospodarcza Francji w pierwszej

21 R. Kempin, P. Tokarski, *Macron, the Yellow Vests and the national debate, playing for time, not solving the political legitimacy crisis*, SWP Comment 2019/C 17, 26 III 2019, doi: 10.18449/2019C17.

22 *Piketty, Friot, Cagé... L'appel d'économistes en faveur du programme de la Nupes aux législatives*, „Le Journal du dimanche”, 9 VI 2022. Pojęcie neoliberalizmu nie ma jednej, określonej definicji w debacie publicznej we Francji. B. Amable i in. określili politykę neoliberalną w wymiarze gospodarczym jako mającą za główny cel ustanowienie i utrzymanie konkurencji między podmiotami rynkowymi. Zob. B. Amable i in., *L'économie politique de néolibéralisme, le cas de la France et de l'Italie*, Éditions Rue d'Ulm, Presses de l'École normale supérieure, Paris 2012, s. 24–25.

23 Według ostatnich dostępnych danych za rok 2019. Zob. OECD, *Social spending*, „OECD Data” [online, dostęp: 27 VI 2022]: <<https://data.oecd.org/social-exp/social-spending.htm>>.

połowie 2022 r. nie była zła. Wskaźnik poziomu bezrobocia, który jest zwyczajowo głównym benchmarkiem politycznym, był najniższy od 2008 r.²⁴ Mimo to ogromnym problemem we Francji jest poziom niezadowolenia społecznego. We wrześniu 2021 r. w badaniu Ipsos 75 proc. zapytanych stwierdziło, że Francja znajduje się w fazie regresu (fr. *en declin*). Pięć lat wcześniej w tym samym badaniu ten odsetek wyniósł ponad 86 proc.²⁵ W sondażu dla dziennika ekonomicznego „Les Echos” przeprowadzonym po wyborach parlamentarnych pod koniec czerwca 2022 r. ponad dwie trzecie badanych wyraziło wątpliwość wobec skuteczności działań egzekutywy na rzecz utrzymania siły nabywczej²⁶.

Problemy ekonomiczne i społeczne wynikające z trudności funkcjonowania modelu gospodarczego Francji w warunkach unii walutowej negatywnie wpływają na pozycję polityczną Paryża w Europie i równowagę w relacjach z Berlinem. Ze względu na ograniczone pole polityczne dla dostosowań strukturalnych w kraju Francja wiąże reformę strefy euro z oczekiwaniem stworzenia bardziej sprzyjających warunków dla swojej gospodarki. Największe znaczenie ma tu możliwość bardziej elastycznego kształtowania polityki fiskalnej w państwach członkowskich i większego interwencjonizmu gospodarczego w strefie euro. Oczekiwania te są sprzeczne z tradycyjną postawą Niemiec, które podkreślają wagę reguł fiskalnych w ramach unii walutowej i konieczność reform strukturalnych na szczeblu narodowym.

Przebudowa strefy euro filarem europejskiej rewolucji Macrona

W tym wymagającym kontekście sytuacji społeczno-gospodarczej we Francji prezydent Macron od początku swojej kadencji przedstawiał się jako osoba, która ma wizję nowego, radykalnego programu odnowy integracji europejskiej. Istotnym elementem tego programu były reformy

24 Fiche – Chômage, Note de conjoncture – juin 2022, „Insee” [online], 24 VI 2022 [dostęp: 27 VI 2022]: <<https://www.insee.fr/fr/statistiques/6464599?sommaire=6464639>>.

25 *Fractures françaises – 2016–2021: un climat pré-présidentielle différent?*, „Ipsos” [online], 21 IX 2021 [dostęp: 26 VI 2022]: <<https://www.ipsos.com/fr-fr/fractures-francaises-2016-2021-un-climat-pre-presidentielle-different>>.

26 *SONDAGE EXCLUSIF – Inflation, pouvoir d'achat: l'inquiétude des Français s'envole*, „Les Echos”, 27 VI 2022.

strefy euro. Takie wrażenie miała potwierdzić jego książka, której tytuł zaczynał się od słowa „rewolucja”²⁷. Przedstawił w niej najważniejsze postulaty swojego programu wyborczego, a także plan dalszych zmian w architekturze strefy euro²⁸. Najważniejszym ich elementem byłoby stworzenie wspólnego budżetu stabilizacyjnego i inwestycyjnego oraz powołanie ministra finansów w ramach strefy euro²⁹. Macron, podobnie jak jego poprzednicy w Pałacu Elizejskim, opowiedział się za ściślejszą integracją fiskalną i uwspólnotowaniem ryzyka w strefie euro. Pomysły te odzwierciedlają tradycyjną francuską wizję rządu gospodarczego (fr. *gouvernement économique*). Jej głównym elementem jest nacisk na interwencjonizm gospodarczy na poziomie UE bez utraty kontroli nad polityką gospodarczą kraju przy jednoczesnym szerokim zaangażowaniu polityki pieniężnej Europejskiego Banku Centralnego (EBC) na rzecz stabilizacji i wsparcia koniunktury w strefie euro³⁰.

Kolejne szczegóły dotyczące tego programu zostały wyartykułowane przez prezydenta Macrona w przemówieniu na Sorbonie w 2017 r.³¹ Zaproponowany wspólny budżet strefy euro miałby być kontrolowany przez specjalną izbę Parlamentu Europejskiego, złożoną z posłów z państw członkowskich strefy euro, a źródłem jego dochodu miałyby być wspólne podatki cyfrowe, ekologiczne i korporacyjne³². Brak było natomiast odniesienia do istniejącego od 2012 r. stałego mechanizmu pomocowego strefy euro, Europejskiego Mechanizmu Stabilności (EMS) czy unii bankowej³³. Przemówienie Macrona na Sorbonie jest przykładem pragmatyzmu połączonego z próbą

27 Tamże.

28 E. Macron, *Révolution. C'est notre combat pour la France*, XO Editions, Paris 2016, s. 235–236.

29 Tamże.

30 Zob. C. Fontan, S. Saurugger, *Between a rock and a hard place. Preference formation in France during the eurozone crisis*, „Political Studies Review” 2020, vol. 18, issue 4, s. 2; D. J. Howarth, *Making and breaking the rules: French policy on EU 'gouvernement économique'*, „Journal of European Public Policy” 2007, vol. 14, issue 7, s. 1061–1078.

31 *Initiative pour l'Europe – Discours d'Emmanuel Macron pour une Europe souveraine, unie, démocratique*, „Elysée” [online], 26 IX 2017 [dostęp: 27 VI 2022]: <<https://www.elysee.fr/emmanuel-macron/2017/09/26/initiative-pour-l-europe-discours-d-emmanuel-macron-pour-une-europe-souveraine-unie-democratique>>.

32 Tamże.

33 Tamże.

sprowokowania głównego partnera politycznego, Niemiec, do reakcji. Z jednej strony prezydent opowiedział się za znaczeniem reform strukturalnych we Francji i odrzucił pomysł uwspólnotowienia długu, co było zgodne z oczekiwaniami Niemiec. Z drugiej strony użył metafor czerwonych linii, które miały symbolizować brak gotowości Niemiec do dalszej integracji i większego dzielenia się ryzykiem w ramach obszaru walutowego, m.in. w polityce fiskalnej czy w architekturze unii bankowej.

Jednocześnie ogłoszony przez Macrona szeroki program reform strukturalnych dla Francji był w dużej części wynikiem pragmatyzmu i doświadczeń związanych z porażką prezydenta François Hollande'a, podczas kadencji którego Macron rozpoczął swoją polityczną karierę. Niepowodzenia reform gospodarczych oraz niekorzystna sytuacja makroekonomiczna były jednymi z najważniejszych czynników, które pogrzebały szanse byłego prezydenta na reelekcję³⁴. Polityczny nacisk na reformy strukturalne był również próbą przywrócenia wiarygodności francuskiej polityce gospodarczej w oczach Berlina i argumentem za ustępstwami Niemiec na rzecz głębszej integracji fiskalnej i finansowej strefy euro. Macron dążył nie tylko do zmniejszenia za wszelką cenę nierównowagi politycznej między Berlinem a Paryżem, ale także do przywrócenia Francji roli lidera w wymiarze europejskim wraz z Niemcami. Pomiął przy tym jednak ewentualny wpływ brexitu, który zwiększył obawy mniejszych krajów, że francusko-niemiecki tandem może stać się dominujący po wyjściu Wielkiej Brytanii z UE. W rezultacie nowe próby integracji, czego ucieleśnieniem była francusko-niemiecka deklaracja z Mesebergu z 19 czerwca 2018 r., napotkały na poważny opór innych państw członkowskich. Symbolem tej porażki było fiasko specjalnego instrumentu budżetowego strefy euro, kluczowego projektu z francuskiego punktu widzenia, którego powstanie zapowiedziano w deklaracji³⁵. Nie udało się także włączyć międzyrządowego mechanizmu

34 P. Tokarski, *Fiasko programu reform gospodarczych francuskiej lewicy?*, „Sprawy Międzynarodowe” 2014, nr 3.

35 *Erklärung von Meseberg. Das Versprechen Europas für Sicherheit und Wohlstand erneuern*, „Die Bundesregierung” [online], 19 VI 2018 [dostęp: 26 VI 2022]: <<https://www.bundesregierung.de/breg-de/suche/erklaerung-von-meseberg-1140536>>. W kwestiach dotyczących strefy euro w deklaracji zapowiedziano także rozszerzenie instrumentarium EMS, włączenie go do porządku prawnego UE, dalsze negocjacje nad unią bankową oraz nad unią rynków kapitałowych.

pomocowego EMS do europejskiego porządku prawnego, co zapowiadano w deklaracji³⁶. Kolejną nieudaną próbą pogłębionej integracji w ramach strefy euro zaproponowaną przez Francję i grupę ośmiu innych państw była propozycja wspólnej emisji długu w postaci *coronabonds* w celu złagodzenia skutków pandemii COVID-19³⁷. Wezwania Francji do uruchomienia bezwarunkowej pomocy z EMS również pozostały bez echa³⁸. Idea wspólnej odpowiedzi fiskalnej zmaterializowała się dopiero w postaci instrumentu wsparcia koniunktury, Next Generation EU, którego podstawą był jednak budżet UE (czyli 27 państw członkowskich), a nie wyłącznie strefa euro, jak chciała Francja.

Podczas prezydencji Francji w Radzie UE tematyka reform strefy euro zeszła na dalszy plan, mimo że w pierwszej połowie 2022 r. planowano osiągnąć zarys porozumienia co do reform reguł fiskalnych UE/strefy euro. Wpływ miała na to przede wszystkim sama konstrukcja systemu prezydencji. Główna dyskusja dotycząca strefy euro przebiega tradycyjnie w ramach tzw. Eurogrupy, czyli gremium zrzeszającego państwa strefy euro³⁹, które posiada własnego przewodniczącego. Innym ważnym powodem była inwazja Rosji na Ukrainę, która sprawiła, że w strefie euro pojawiły się ważniejsze tematy, takie jak podwyższony poziom inflacji czy bezpieczeństwo dostaw surowców energetycznych. W tym kontekście wydaje się, że Francja, zaskoczona rozwojem wydarzeń na Ukrainie, nie wykorzystywała ich do wywarcia większego wpływu na architekturę strefy euro, np. poprzez ponowne poparcie tradycyjnego francuskiego pomysłu, czyli wyłączenia z kalkulacji deficytu budżetowego części wydatków wojskowych czy też pogłębienia integracji fiskalnej poprzez stworzenie nowego funduszu obronnego. Nieformalne spotkanie Rady Europejskiej w Wersalu w marcu 2022 r., które miało w założeniach służyć dyskusji nad reformami europejskiego modelu gospodarczego, zostało skoncentrowane

36 Tamże.

37 D. Dombey, G. Chazan, J. Brunsten, *Nine eurozone countries issue call for 'coronabonds'*, „Financial Times”, 25 III 2020.

38 C. Barbière, *La France veut déclencher le mécanisme européen de stabilité*, „Euractiv”, 24 III 2020.

39 Eurogrupa spotyka się także w tzw. formacie inkluzywnym, który obejmuje również państwa spoza strefy euro.

na Ukrainie, a w deklaracji końcowej nawet nie wymieniono strefy euro⁴⁰. Macron powrócił do kwestii pogłębionej integracji w ramach wspólnej waluty dopiero w przemówieniu z 9 maja 2022 r.⁴¹ Poparł on integrację wielu prędkości, której jądrem byłyby strefa euro i strefa Schengen, wyrażając jednocześnie frustrację z powodu braku spotkań na szczeblu szefów państw i rządów wyłącznie w formacie strefy euro⁴².

Francja a Europejski Bank Centralny

Jak wspomniano wcześniej, chęć uzyskania większego wpływu na politykę monetarną oraz zmniejszenie roli Bundesbanku należały do głównych motywów aktywnego poparcia Francji dla idei stworzenia wspólnej waluty w Europie. Dlatego ważne miejsce we francuskiej wizji reform strefy euro odgrywa Europejski Bank Centralny. Sprzeciw wobec nadmiernej niezależności banku centralnego był głęboko zakorzeniony we francuskiej polityce, a od początku spowolnienia gospodarczego w 2001 r. ograniczone cele polityki monetarnej Europejskiego Banku Centralnego, m.in. skupienie się na inflacji, czy jego niezależna pozycja, były we Francji regularnie krytykowane⁴³. Od początku istnienia strefy euro jednym z głównych celów politycznych Paryża było również obsadzenie fotela prezesa EBC francuskim kandydatem, podobnie jak w latach 2003–2011, gdy stanowisko to piastował Jean-Claude Trichet. Od początku istnienia strefy euro istnieje nieformalne porozumienie między państwami strefy euro, na mocy którego trzy największe z nich: Francja, Niemcy i Włochy, mają permanentną reprezentację w ośmioosobowym Zarządzie EBC, który jest kluczowym gremium odpowiadającym za kształtowanie i komunikację polityki pieniężnej⁴⁴.

40 *Informal meeting of the Heads of State or Government, Versailles Declaration 10 and 11 March 2022*, Versailles: <<https://www.consilium.europa.eu/media/54773/20220311-versailles-declaration-en.pdf>> [dostęp: 27 VI 2022].

41 *Discours du Président de la République*, 9 V 2022, „Elysee” [online, dostęp: 28 VI 2022]: <<https://www.elysee.fr/front/pdf/elysee-module-19590-fr.pdf>>.

42 Tamże.

43 D. Howarth, *Making...*, s. 1073–1074.

44 P. Tokarski, *Die Europäische Zentralbank als politischer Akteur in der Eurokrise. Mandat, Stellung und Handeln der EZB in einer unvollständigen Währungsunion*, SWP-Studie, Berlin 2016.

Od początku kryzysu w strefie euro EBC odgrywał kluczową rolę w stabilizacji strefy euro poprzez stabilizację rosnącego zadłużenia publicznego sektora finansowego. Kryzys w strefie euro znacznie wzmocnił rolę EBC w systemie instytucjonalnym UE, ale doprowadził też do zmniejszenia niezależności tej instytucji, m.in. poprzez ogromne zaangażowanie w zakup papierów dłużnych państw członkowskich. Mianowanie Francuzki Christine Lagarde na stanowisko prezesa EBC było jednym z największych sukcesów politycznych Macrona w polityce europejskiej. Ten wybór był także zerwaniem z dotychczasową tradycją wyboru na prezesa EBC kandydata, który posiadał wcześniejsze doświadczenie w bankowości centralnej. Christine Lagarde, choć posiada ogromne doświadczenie w finansach międzynarodowych, które zdobyła, pełniąc funkcję dyrektora zarządzającej Międzynarodowego Funduszu Walutowego podczas kryzysu w strefie euro, to jest z wykształcenia prawnikiem. Jako prezes EBC Lagarde rozpoczęła przegląd strategii polityki pieniężnej, w ramach którego dokonano m.in. uelastyczenia celu inflacyjnego, zwiększając możliwość stabilizacji przez politykę pieniężną gospodarki realnej. W ramach tego przeglądu podkreślono także wagę kwestii klimatycznych dla działań banku centralnego, co było zgodne z wieloletnim zaangażowaniem banku Francji w tym obszarze, m.in. w ramach Sieci na rzecz Ekologizacji Systemu Finansowego (Network for Greening the Financial System)⁴⁵.

EBC pod przywództwem Lagarde przyczynił się do złagodzenia szoku związanego z pandemią COVID-19. Program PEPP (ang. Pandemic Emergency Purchase Programme) stanowił wsparcie nie tylko dla gospodarki realnej, ale także dla rynku długu publicznego. Wsparcie to, oprócz przyjętego programu wsparcia koniunktury opartego na budżecie UE, którego Francja jest jednym z największych beneficjentów, Next Generation EU, przyczyniło się także do złagodzenia wpływu kryzysu COVID-19 na gospodarkę tego kraju. W połowie 2022 r. EBC pod przywództwem Lagarde znajdował się jednak pod ogromną presją wobec rekordowego poziomu inflacji, wynikającego głównie z wysokich cen surowców energetycznych i żywności, na które polityka pieniężna miała niewielki wpływ. Wobec wzrostu kosztów obsługi długu publicznego, który nastąpił po kolejnych podwyżkach stóp procentowych, EBC ogłosił także powstanie

45 Zob. P. Tokarski, *EZB, Klimawandel und Finanzstabilität. Wohin steuert das geldpolitische Engagement?*, SWP-Studie 2021/S 20, 23 XI 2021, s. 12–16, doi: 10.18449/2021S20.

nowego instrumentu interwencji na rynku obligacji rządowych TPI (ang. Transmission Protection Instrument).

Debata publiczna a kwestia redenominacji

W dyskusjach we Francji na tematy strefy euro często pojawia się temat redenominacji, który oznacza wyjście danego państwa ze strefy euro (w tym kontekście wymieniana jest Francja) lub rozpadu całego obszaru walutowego. Jest to bardzo ważny element debaty publicznej prowadzonej w drugiej gospodarce strefy euro na temat wspólnej waluty. Temat ten był poruszany głównie podczas poprzedniej kampanii wyborczej w 2017 r., kiedy to zarówno Marine Le Pen, jak i Jean-Luc Mélenchon opowiedzieli się przeciwko pozostaniu Francji w strefie euro. Także ze środowiska eksperckiego słychać było głosy, że z uwagi na niemożliwość prowadzenia skutecznej polityki gospodarczej, z uwagi na brak odpowiedniego budżetu strefy euro, za którym stałby europejski suweren, jedynym wyjściem jest przywrócenie możliwości dostosowania kursów walutowych w celu pobudzenia wzrostu i zatrudnienia poprzez wyjście z unii walutowej⁴⁶. W tej debacie nie brak było również głosów przeciwnych, które zwracały uwagę na negatywne konsekwencje ewentualnej deprecjacji nowej waluty dla importu czy dla kosztów obsługi długu publicznego⁴⁷. Co interesujące, w debacie we Francji na temat możliwej redenominacji w zasadzie nie uwzględnia się historycznych doświadczeń z integracją walutową, z których wynika, że powrót do walut narodowych oznaczałby ponowną dominację niemieckiego Bundesbanku w Europie.

Z jednej strony w 2022 r., zarówno podczas kampanii prezydenckiej, jak i do Zgromadzenia Narodowego, członkostwo Francji w strefie euro nie było podważane przez żadnego z kandydatów. Z drugiej strony jednak kandydaci reprezentujący radykalną lewicę i prawicę wyrazili chęć narzucenia własnych reguł innym państwom członkowskim UE, pozostając

46 C. Durand, S. Villemot, *Abandonner leuro peut contribuer à sauver l'Europe*, „Le Monde”, 24 II 2017.

47 F. Villeroy de Galhau, *Léuro, notre force dans un monde incertain*, „Le Figaro”, 6 II 2017; *Sortie de leuro et compétitivité française*, „CEPII” [online], 21 III 2017 [dostęp: 12 X 2022]: <<http://www.cepii.fr/BLOG/bi/post.asp?IDcommunique=508>>.

jednocześnie w strukturach unii walutowej czy rynku wewnętrznego⁴⁸. Realizacja propozycji gospodarczych, zarówno Le Pen, jak i Mélenchona, które koncentrują się na kwestionowaniu swobód rynku wewnętrznego oraz transferach z francuskiego budżetu, niemożliwych do pogodzenia z regułami fiskalnymi UE, oznaczałaby poważny kryzys dla integracji gospodarczej UE i strefy euro w obecnym kształcie. Sam stosunek Francuzek i Francuzów do integracji walutowej jest złożony. Dostępne badania Fundacji Jean Jaurès z lutego 2022 r. pokazują, że pomimo iż zdecydowana większość obywateli i obywaterek Francji popiera pozostanie w strefie euro (za 63%, przeciw 29%), to 49% zapytanych uważa, że polityka budżetowa powinna być kształtowana wyłącznie na szczeblu narodowym⁴⁹, co byłoby nie do pogodzenia z zasadami funkcjonowania unii walutowej, która nie może istnieć bez efektywnej koordynacji reguł fiskalnych. Jeśli ten suwerenistyczny sposób myślenia o gospodarce we Francji, w którym imperatywem jest także ochrona dobrobytu przed zagrożeniami z zewnątrz (a te uosabia globalizacja), będzie się pogłębiał, to może on stanowić poważne wyzwanie dla funkcjonowania europejskiej integracji gospodarczej w dotychczasowej formie.

Ocena i perspektywy

W przeprowadzonej analizie przedstawiono wpływ instytucji, funkcjonowania i ograniczeń francuskiego modelu gospodarczego na stanowisko Paryża w kwestiach reform i stabilizacji strefy euro. Można dojść do wniosku, że mimo zamiaru odgrywania roli reformatora, czy wręcz wizjonera integracji europejskiej, polityka prezydenta Macrona w tym obszarze jest kontynuacją linii jego poprzedników. Wynika ona z problemów dostosowawczych francuskiego systemu gospodarczego do funkcjonowania w jednolitym obszarze walutowym. Z uwagi na te ograniczenia trudno spodziewać się zmian w polityce francuskiej wobec strefy euro w przyszłości, choć należy wziąć pod uwagę, że w najbliższych latach Francja, podobnie

48 E. Conesa, *Pourquoi la sortie de l'euro n'est plus un slogan politique*, „Le Monde”, 1 I 2022.

49 *Euro : 11% des Français pensent qu'un retour au franc est possible*, „Atlantico” [online], 7 II 2022 [dostęp: 28 VI 2022]: <<https://atlantico.fr/article/pepitem/euro---11percent-des-francais-pensent-qu-un-retour-au-franc-est-possible>>.

jak inne państwa strefy euro, będzie zmagą się z wieloma wyzwaniami gospodarczymi i niezadowoleniem społecznym.

Mimo największych od wielu lat protestów społecznych oraz pandemii COVID-19 Emmanuel Macron zdołał zapewnić sobie reelekcję. Utrata większości w parlamencie po wyborach parlamentarnych we Francji w czerwcu 2022 r. była nie tylko ciosem politycznym dla jego obozu politycznego, ale także stawia pod znakiem zapytania możliwość efektywnego prowadzenia polityki gospodarczej, w tym realizacji niepopularnych społecznie reform, takich jak zmiany w systemie emerytalnym czy reformy systemu finansów publicznych⁵⁰. Sytuacja, w której rząd sprawuje władzę bez większości parlamentarnej, będzie testem dla systemu politycznego Francji. Rząd albo będzie musiał poszukiwać większości parlamentarnej, albo częściej uciekać się do użycia procedury artykułu 49.3 konstytucji, który zakłada powiązanie głosowania nad zaufaniem dla rządu z przyjęciem konkretnego projektu legislacyjnego. Zbyt częste uciekanie się do tej procedury, w szczególności w sprawach budzących kontrowersje, takich jak reformy emerytalne, może jednak prowadzić do wzrostu niezadowolenia społecznego. Zdolność do efektywnych reform systemu gospodarczego drugiej gospodarki strefy euro będzie miała kluczowe znaczenie dla przyszłości projektu integracji walutowej w Europie. Konieczność skupienia się na polityce wewnętrznej, na wyzwaniach politycznych i gospodarczych wynikających z wojny na Ukrainie oraz forsowanie przez Paryż projektu Europejskiej Wspólnoty Politycznej sprawia, że problematyka reform strefy euro może zejść na dalszy plan na francuskiej liście priorytetów w polityce europejskiej. Z drugiej strony negatywne skutki tej wojny, takie jak spowolnienie gospodarcze, inflacja czy kryzys energetyczny, w połączeniu z zaburzeniami łańcuchów dostaw oraz ryzykiem nowej fali COVID-19 coraz bardziej pogarszają sytuację gospodarczą, co zwiększa ryzyko powrotu niepewności w strefie euro, co także może dotknąć francuską gospodarkę. W tych warunkach trudno będzie powrócić do dyskusji na temat reform reguł fiskalnych, których obowiązywanie zostało zawieszona do końca 2023 r. W dłuższej perspektywie, z uwagi na uwarunkowania francuskiego systemu gospodarczego,

50 P. Tokarski, *Macrons schwere Rückkehr in die wirtschaftspolitische Realität*, „Das Capital” [online], 7 IX 2022 [dostęp: 12 X 2022]: <<https://www.capital.de/wirtschaft-politik/warum-sich-macron-neu-erfinden-muss--um-noetige-reformen-durchzusetzen-32704320.html>>.

trudno jest oczekiwać, że francuska wizja reform strefy euro ulegnie zmianie, chyba że w 2027 r. Macronowi nie uda się przeforsować w wyborach prezydenckich proeuropejskiego następcy. Taki scenariusz realizujący się w drugiej co do wielkości gospodarce strefy euro niósłby jednak poważne zagrożenie dla integralności tej strefy.

Bibliografia

- Amable B., *The diversity of modern capitalism*, Oxford University Press, Oxford 2003.
- Barbière C., *La France veut déclencher le mécanisme européen de stabilité*, „Euractiv”, 24 III 2020.
- Brunnermeier M. K., James H., Landau J.-P., *The euro and the battle of ideas*, Princeton University Press, 2016.
- Caton V., *France and the politics of European Economic and Monetary Union*, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2015.
- Conesa E., *Pourquoi la sortie de l'euro n'est plus un slogan politique*, „Le Monde”, 1 I 2022.
- Dombey D., Chazan G., Brunnsden J., *Nine eurozone countries issue call for 'coronabonds'*, „Financial Times”, 25 III 2020.
- Durand C., Villemot S., *Abandonner l'euro peut contribuer à sauver l'Europe*, „Le Monde”, 24 II 2017.
- Dyson K., *EMU, political discourse and the Fifth French Republic: Historical institutionalism, path dependency and 'craftsmen' of discourse*, „Modern & Contemporary France” 1999, vol. 7, issue 2, s. 179–196, DOI: 10.1080/09639489908456485.
- Eichengreen B., *Exorbitant privilege. The rise and fall of the dollar and the future of the international monetary system*, Oxford University Press, Oxford 2011.
- Erklärung von Meseberg. Das Versprechen Europas für Sicherheit und Wohlstand erneuern*, „Die Bundesregierung” [online], 19 VI 2018 [dostęp: 26 VI 2022]: <<https://www.bundesregierung.de/breg-de/suche/erklaerung-von-meseberg-1140536>>.
- Euro : 11% des Français pensent qu'un retour au franc est possible*, „Atlantico” [online], 7 II 2022 [dostęp: 28 VI 2022]: <<https://atlantico.fr/article/pepite/euro---11percent-des-francais-pensent-qu-un-retour-au-franc-est-possible>>.
- The first and second Barre Plans*, „CVCE” [online, dostęp: 27 VI 2022]: <<https://www.cvce.eu/en/recherche/unit-content/-/unit/ba6ac883-7a80-470c-9baa-8f95b8372811/f4696168-70cb-43d6-a191-364db2a894a6>>.
- Hall P. A., *Varieties of capitalism in light of the euro crisis*, „Journal of European Public Policy” 2018, vol. 25, issue 1, s. 7–30.
- Hall P. A., Soskice D., *An introduction to varieties of capitalism*, [w:] *Varieties of capitalism. The institutional foundations of comparative advantage*, ed. P. A. Hall, D. Soskice, Oxford University Press, Oxford 2001.

- Howarth D., *Bank of France. The challenge of escaping politization*, [w:] *Central banks in the age of the euro. Europeanization, convergence, and power*, ed. K. Dyson, M. Marcussen, Oxford University Press, Oxford 2009, s. 111–129.
- Howarth D., *Making and breaking the rules: French policy on EU 'gouvernement économique'*, „Journal of European Public Policy” 2007, vol. 14, issue 7, s. 1061–1078.
- Informal meeting of the Heads of State or Government, Versailles Declaration 10 and 11 March 2022*, Versailles: <<https://www.consilium.europa.eu/media/54773/20220311-versailles-declaration-en.pdf>> [dostęp: 27 VI 2022].
- Kempin R., Tokarski P., *Macron, the Yellow Vests and the national debate, playing for time, not solving the political legitimacy crisis*, SWP Comment 2019/C 17, 26 III 2019, doi: 10.18449/2019C17.
- Macron E., *Discours du Président de la République*, 9 V 2022, „Elysee” [online, dostęp: 28 VI 2022]: <<https://www.elysee.fr/front/pdf/elysee-module-19590-fr.pdf>>.
- Macron E., *Révolution. C'est notre combat pour la France*, XO Editions, Paris 2016, s. 235–236.
- Piketty, Friot, Cagé... *L'appel déconomistes en faveur du programme de la Nupes aux législatives*, „Le Journal du dimanche”, 9 VI 2022.
- Rapacki R. i in., *Emerging varieties of capitalism in Central and Eastern Europe: A review*, Warsaw School of Economics, Warsaw 2018 (MPRA Paper, 90363).
- Schmidt V. A., *Bringing the state back into the varieties of capitalism and discourse back into the explanation of change*, 2007 (Center for European Studies Working Paper Series, 152).
- Sortie de leuro et compétitivité française*, „CEPII” [online], 21 III 2017 [dostęp: 12 X 2022]: <<http://www.cepii.fr/BLOG/bi/post.asp?IDcommuniqué=508>>.
- Tokarski P., *Divergence and diversity in the euro area. The case of Germany, France and Italy*, Berlin, May 2019 (SWP Research Paper), DOI: 10.18449/2019RPO6.
- Tokarski P., *Die Europäische Zentralbank als politischer Akteur in der Eurokrise. Mandat, Stellung und Handeln der EZB in einer unvollständigen Währungsunion*, SWP-Studie, Berlin 2016.
- Tokarski P., *EZB, Klimawandel und Finanzstabilität. Wohin steuert das geldpolitische Engagement?*, SWP-Studie 2021/S 20, 23 XI 2021, doi:10.18449/2021S20.
- Tokarski P., *Fiasko programu reform gospodarczych francuskiej lewicy?*, „Sprawy Międzynarodowe” 2014, nr 3.
- Tokarski P., *Macrons schwere Rückkehr in die wirtschaftspolitische Realität*, „Das Capital” [online], 7 IX 2022.
- Villeroy de Galhau F., *L'euro, notre force dans un monde incertain*, „Le Figaro” [online], 6 II 2017.
- The Werner report – drafting and attempts at implementation (1970–1974)*, „CVCE” [online, dostęp: 28 VI 2022]: <<https://www.cvce.eu/en/education/unit-content/-/unit/d1cfaf4d-8b5c-4334-ac1d-0438f4a0d617/5977e199-4004-4b78-bafe-7188aofd72a6>>.